

Een taaltypologische synchronische kijk op plaatsnamen

Er is in de Europese toponymie al heel wat werk verzet op het gebied van de classificatie van plaatsnamen met het oog op de diachronische voorstadiën. De synchronische, met name de hedendaagse structuur en categorisering ervan, wordt daarbij wel wat verwaarloosd. Met deze bijdrage wil ik daar wat aan doen. Het is overigens niet de bedoeling alleen maar een taxonomie op te stellen. Ik zal proberen aan te tonen dat er zich, over de talen heen, een hiërarchie van plaatsnaamklassen voordoet. Voor deze lezing beperk ik me overigens tot Frans en Nederlands.

1. We zullen nu de plaatsnamen indelen. Er is een formele indeling te maken, maar ook een semantische. Daarbij tekent zich telkens een continuüm af.

1.1. *De formele classificatie en hiërarchie*

i) Opvallend is dat in beide talen nederzettingenamen (stads-, gemeente-, dorps-, parochie- en gehuchtnamen) in de regel van geen enkele formele aanduiding voorzien worden, vgl. *Parijs/Paris, Brussel/Bruxelles, Gent/Gand*.

Het zgn. lidwoord in *De(n) Haan, Den Haag, De Panne* heeft synchronisch die status niet meer, aangezien

we kunnen spreken van *het drukke Den Haag*, evengoed als van *het drukke Amsterdam*. In het Frans lijken er wel uitzonderingen te bestaan, zoals *Le Havre*, *Le Mans*. Toch wordt veeleer artificieel *au Havre*, *au Mans* gezegd, maar spontaan eerder *à Le Havre*, *à Le Mans* (cf. Leys 1965 : 67, noot 115), wat dus inhoudt dat het lidwoord aan verstening toe is. Wat eventuele suffixen betreft, zou in het Nederlands de uitgang *-e(n)*, zoals in *Mechel-en/Mechel-aar/Mechel-s*, *Tien-en/Tien-enaar/Tien-s*, als morfeem beschouwd kunnen worden. Aangezien echter het paradigma daarbij blijft, hebben we hier veeleer te maken met de apocope van een sjwa. In Noord-Nederland spreekt men overigens niet van *Tien-s*, maar van *Tienen-s*, zoals iedereen trouwens van *Leuven-s*. Evenmin kan er sprake zijn van een synchronisch suffix in het geval van frequente eindsyllaben als *-gem* of *-ingen* in toponiemen als *Zedelgem*, *Affligem*, *Pepingen*, *Mopertingen* enz. Het gaat hier alleen om diachronische elementen.

ii) Andere plaatsnamen hebben een suffix, waarbij soms het lidwoord toegevoegd wordt. Hier staan Frans en Nederlands tegenover elkaar doordat landnamen in het Nederlands geen lidwoord hebben maar in het Frans wel, ook al vertonen ze in beide talen meestal een suffix, hoewel minder vaak in het Frans, vgl. *Belg+ie* – *Belg* – *Belg+isch*/*la Belg+ique* – *Belge* – *belge*, *Bulgar+ije* – *Bulgaar* – *Bulgaar+s*/*la Bulgar+ie* – *Bulgare* – *bulgare*, met lidwoord en suffix, maar *la France*, *l'Ecosse*, *la Hollande*, *la Chine* alleen met lidwoord.

iii) In het Frans en het Nederlands treffen we het bepaald lidwoord vaak als een zelfstandige formele aanduiding aan, vgl. *de Rijn*/*le Rhin*, *de Elzas*/*l'Alsace*, *de Ardennen*/*les Ardennes*, enz.

iv) In sommige toponiemen is het formele aspect met het semantische verenigd in een terreinwoord, dus een bepaald lexeem, een 'classifier', nl. *straat/rue, woud/forêt, zee/mer, oceaan/océan*, enz. Bv. in : *de Nieuwstraat/la Rue Neuve, het Zwarte Woud/la Forêt Noire, de Noord-zee/la Mer du Nord*. Zoals uit deze voorbeelden blijkt, gaat het terreinwoord vaak gepaard met het lidwoord. Maar het omgekeerde geldt kennelijk niet.

Als deze analyses correct zijn, kunnen we een formeel continuüm opstellen, gaande van de nulaanduiding in nederzettingsnamen (*Brussel/Bruxelles*), over suffigering (*Belg-ië/Belg-ique*), lidwoordgebruik (*de Elzas, l'Alsace*) tot het optreden van een lexicale classifier (*de Noord-zee/la Mer du Nord*). De nulvorm is daarbij de minst gemarkeerde vorm, terwijl de classifier de meest gemarkeerde is.

1.2. *De semantische classificatie en hiërarchie*

De vraag is nu of dit formele continuüm ergens gemotiveerd is. M.i. is deze gradatie in formele middelen een weerspiegeling van een semantische gradatie. Daarvoor moeten we eerst nagaan welke semantische plaatsnaam-categorieën onderscheiden kunnen worden. Onder de parameters die we daarbij kunnen laten gelden, tellen we vooral de bodemgesteldheid en de menselijke interactie. Geografisch gaat het om bv. aarde of water, vlakte, berg of dal, continent of eiland, al dan niet bebost, vruchtbaar of woestijn, enz. Qua menselijke interactie met deze ruimtes gaat het over al dan niet bewoonbaar, administratief gestructureerd en begrensd, woonplaats of ruimer woongebied, bekend, geïntegreerd, d.i. mensvriendelijk of geïsoleerd, dus afgelegen of verheven enz.

i) Allereerst zijn er de nederzettingsnamen van daarnet. Het gaat hier in de regel om een bewoonbare plaats in vlakke of dal, de kleinste administratieve eenheid van plaats, de woonplaats, de omgeving waarmee iemand het meest vertrouwd is en waarmee er de nauwste en directste banden bestaan. Haast per definitie scoren nederzettingsnamen dus het hoogst als het gaat om de kenmerken 'bewoonbaar', 'woonplaats', 'administratief gestructureerd en begrensd', en 'menselijke geïntegreerdheid'. Nederzettingen staan dus het dichtst bij de mens, en meteen de namen ervoor het dichtst bij de zgn. prototypische spreker. Die eigenschap maakt nederzettingsnamen dan ook tot de plaatsnaamcategorie bij uitstek, d.i. de referentieel en semantisch meest prototypische of minst gemarkeerde. Daarmee zal duidelijk zijn dat hier de minst gemarkeerde betekenis weerspiegeld wordt in de minst gemarkeerde vorm, aangezien nederzettingsnamen zich formeel onderscheiden in de afwezigheid van een classificerende aanduiding.

ii) Namen van landen of staten kunnen worden beschouwd als verzamelingen van nederzettingen of van woonplaatsen, zo men wil. De eigenschappen van nederzettingen zijn hier dan ook maar secundair en dus zwakker aanwezig. Zoals zoëven gezegd, hebben nogal wat talen een aantal suffixen — waaronder ook het nulteken voorkomt — ter beschikking om landnamen te vormen. In het Nederlands vinden we *-ië (Italië)*, *-ije (Algerije)*, *-ia (Tanzania)*, *-a (China)*, *-en (Polen)*, *-land (Duitsland)*, *-rijk (Frankrijk)*, *-stan (Kazachstan)*, enz. In het Frans ligt de segmentatie niet steeds voor de hand, vgl. *-ie (Turquie)*, *-ique (Belgique)*, *-gne (Pologne)*, en de vaak voorkomende nulvorm (*France, Chine...*). Het ziet ernaar uit dat het optreden van deze achtervoegsels een

dubbele motivatie heeft. Ten eerste is suffigering uiteraard een sterkere markering dan nulaanduiding, zoals die bij gemeentenamen over de gehele lijn te zien is. Ten tweede kan men deze affixen beschouwen als een soort collectiefsuffixen : landen zijn immers, zoals gesteld, verzamelingen van nederzettingen. Het lidwoord in het Frans geeft ten overvloede het gemarkeerde karakter van landnamen aan.

iii) Niet alleen de omvang van de plaatsen is relevant. Het belangrijkste in dit plaatsnaamcontinuüm is de menselijke factor, zoals daarnet ook al gebleken is. Blijkbaar is voor het verschijnen van het bepaald lidwoord in Nederlandse en andere Germaanstalige plaatsnamen de afwezigheid van menselijke organisatie of administratie relevant. Daardoor krijgen in de regel namen van streken, velden, moerassen, rivieren en andere waters, oriëntatiepunten, bergen, woestijnen enz. het lidwoord, maar geen suffix, bv. *de Elzas, de Kempen, het Vurrit (veld), het Hofken* (tuin, Molemans 1975 : 121, 124), *de Moeren, het Moesbroek* (moeras), *de Schelde, de Vesuvius, de Sahara* enz. Soms zien we interessante veranderingen plaatshebben. Als streken evolueren tot staten, zien we in het Nederlands het lidwoord wegvallen. Zo is men bv. van *de Libanon* overgegaan tot *Libanon*, van *de Oekraïne* tot *Oekraïne*.

In het Frans verschijnt het lidwoord al bij landnamen, en dus a fortiori bij de pas besproken namen van streken, velden, waters enz., bv. *la Camargue, la Dordogne, les Landes, le Condroz, la Meuse, le Sahara* etc.

iv) Namen van plaatsen die het laagst scoren m.b.t. de parameters bewoonbaarheid, administratieve organisatie, menselijke integratie en bekendheid, krijgen niet alleen het lidwoord, maar meestal nog een lexicale classificator,

een terreinwoord, dat vaak facultatief is, vgl. de voorbeelden : *het Meetjesland*, *het Hagenheike* (Molemans 1975 : 155), *het Heideveld* (Molemans 1975 : 158), *de Nieuwstraat/la Rue Neuve*, *het Zwarte Woud/la Forêt Noire*, *de Noordzee/la Mer du Nord*, *de Atlantische Oceaan/l'Océan Atlantique*, *de Sahara(woestijn)*, *le (désert du) Sahara*, *le Mont Blanc*, *de Andes (het Andesgebergte)* enz.

Daarmee hoop ik aangetoond te hebben dat plaatsnaamcategorieën een semantische hiërarchie vertonen die iconisch weerspiegeld wordt in een formele gradatie. De plaatsnamen met de grootste menselijke betrokkenheid vertonen de minst gemarkeerde vorm en omgekeerd. Dit continuüm is zeker geen unicum. Het doet denken aan de taaltypologisch welbekende animaatheidshiërarchie, waar het meest animate, dus het menselijke, ook het minst gemarkeerd wordt.

2. VERDERE IMPLICATIES

2.1. *Een bijkomend continuüm van numerus en genus*

Overigens is er nog een corollarium aan het animaatheidscontinuüm. Hoe minder gemarkeerd een plaatsnaamcategorie is, des te meer typisch propriale eigenschappen ze vertoont, en omgekeerd. Zo zijn nederzettingenamen altijd singulaar, terwijl landnamen dat niet dwingend zijn (vgl. *de Verenigde Staten/les Etats Unis*, *de Filipijnen/les Philippines*). Nog lager op de hiërarchie vindt men steeds meer pluralia tantum (*de Ardennen/les Ardennes*, *de Hebriden/les Hébrides*, *de Alpen/les Alpes*, enz.). In het Nederlands hebben de plaatsnamen zonder

lidwoord onzijdig genus (*het mooie Den Haag, het kleine België*), terwijl het genus van plaatsnamen met lidwoord diachronisch bepaald is. Komt er een classificator bij, dan is het duidelijk dat die het genus bepaalt, net als bij de overeenkomstige soortnamen. Lidwoord en classificator zijn zelf trouwens ontleend aan het appellatieve apparaat.

2.2. Naar een implicatieve universele

Voorzover het besproken continuüm universeel geldig zou zijn, is het mogelijk een implicatieve universele op te stellen. Dit kan als volgt geformuleerd worden : als een plaatsnaamcategorie x op het semantisch continuüm gekenmerkt wordt door een vorm y , dan is het uitgesloten dat een meer gemarkeerde categorie dan x gekenmerkt wordt door een minder gemarkeerde vorm dan y ; en omgekeerd, als een plaatsnaamcategorie x op het semantisch continuüm gekenmerkt wordt door een vorm y , dan is het uitgesloten dat een minder gemarkeerde categorie dan x gekenmerkt wordt door een meer gemarkeerde vorm dan y . Om dit concreter te maken : als bv. in het Nederlands streeknamen in de regel een lidwoord hebben, dan kan het niet zijn dat landnamen in de regel een classificator vertonen. De vraag kan rijzen of *-land* in namen als *Duits+land, Enge(l)+land, Fin+land* enz. dan geen classificator is. Maar dit morfeem fungeert blijkbaar veeleer als suffix aangezien het een paradigma vormt met andere suffixen, ten eerste van andere landnamen, zoals *België* en *Bulgarije*, en ten tweede van de andere afleidingen van deze plaatsnamen : *Duits(+er), Engel+s-(man), Fin(+s)*. Afgeleid en formeel zijn weinig gebruikte formaties als *Het Verenigd Koninkrijk, de Duitse Bondsrepubliek* e.d. Dat geldt mutatis mutandis

ook voor de Franse tegenhangers. Het diagram maakt duidelijk dat geen chiaistische verbindingen tot stand gebracht kunnen worden.

2.3. *Typologische verschillen*

Een typologisch verschil tussen Frans en Nederlands is dat in het Frans alleen nederzettingsnamen in de regel geen lidwoord hebben : vanaf de subklas van de landnamen overheerst al duidelijk het lidwoord (cf. *Paris* vs. *la France*). In het Nederlands ligt het zgn. 'cut-off point' (afbreekpunt) tussen wél en geen lidwoord verder naar rechts, nl. na de landnamen (cf. *Frankrijk, België* vs. *de Kempen*).

W. VAN LANGENDONCK

BIBLIOGRAFIE

- LEYS, O. (1965). De eigennaam als linguïstisch teken. *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 41 : 1-81.
- MOLEMANS, J. (1975). *Toponymie van Neerpelt*. Leuven : Instituut voor Naamkunde.